

Waarom Spinoza? - Zes cursusmiddagen over de kernpunten van Spinoza's denken, georganiseerd door Spinozakring Soest

Cultureel en Congres Centrum De Rank, Soest, september 2024 – april 2025

De sprekers in deze cyclus zijn allen auteurs van artikelen in het speciale nummer "Over Spinoza" van het blad "Spinoza!" (hoofdredacteur Yoram Stein) van juni 2024, jaargang 26.

Dag I: Wereld en Werkelijkheid - door Yoram Stein en Henri Krop 28 september 2024

Yoram Stein begint deze middag met een introductie van het blad "Spinoza!".

Spinoza! is het blad van de vereniging van filosofiedocenten in het voortgezet onderwijs (VFVO). Yoram zit in het bestuur van de VFVO en is hoofdredacteur van de Spinoza! Samen met Henri Krop en anderen hebben ze dit speciale nummer gemaakt over de filosofie van Spinoza. Lesmethodes filosofie en geschiedenis slaan Spinoza doorgaans over op een enkele zin na. De opzet van het blad Spinoza! geeft weer hoe in de wet is opgenomen hoe filosofieonderwijs gegeven moet worden. Het programma op de middelbare school behandelt de volgende deelgebieden van de filosofie: ethiek, wijsgerige antropologie, sociale filosofie, kennistheorie en wetenschapsfilosofie.

Yoram is al bijna 20 jaar docent filosofie bij het middelbaar onderwijs. *Wat is filosofie?*

Er zijn drie mogelijke betekenissen te geven:

(1) Ieder mens heeft al eigenlijk een wereldbeeld, een mensvisie, een levensfilosofie en een maatschappijvisie, voordat die ook maar echt met het vak filosofie begonnen is. In zekere zin zou je dus kunnen zeggen dat ieder mens al reeds een filosofie heeft: een set aan geloofsovertuigingen, waarvan men niet goed weet waar die vandaan komen (daarvoor moet je immers de geschiedenis van de filosofie kennen) en ook niet goed weet wat nu eigenlijk de argumenten voor en tegen deze positie zijn, als de alternatieven daarvoor. In de filosofie les wordt filosofie in deze eerste betekenis van het woord onderzocht, omdat leerlingen gaan nadenken over hun eigen opvattingen. Zo wordt bijvoorbeeld aan leerlingen bij het onderdeel wijsgerige antropologie de vraag gesteld: heb ik een lichaam of ben ik een lichaam? Als een leerling dan zegt "ik heb een lichaam" wordt deze leerling dan gevraagd waarom hij of zij dat denkt. De leerling ontdekt dan dat hij of zij gelooft in het bestaan van een geest die losstaat van het lichaam. Een andere leerling die het daar niet mee eens is en zegt "ik ben een lichaam" ontdekt dat zijn of haar vooronderstelling is dat lichaam en geest één zijn. Zo ontdekken leerlingen in dit gesprek met elkaar zelfstandig dat er twee verschillende filosofische posities bestaan ten aanzien van de vraag hoe de lichaam zich verhoudt tot de geest: het dualisme (wat je bijvoorbeeld vindt bij Descartes) en het monisme (dat je bijvoorbeeld vindt bij Spinoza). Deze twee posities, de consequenties daarvan, en de argumenten voor en tegen deze posities kunnen dan verder door de klas worden uitgedacht.

(2) In de tweede betekenis van filosofie gaat het om het kennen van de verschillende theorieën van filosofen. Die moeten de leerlingen leren, bestuderen om zo beter te begrijpen waar hun eigen gedachten vandaan komen en wat de alternatieven ervoor zijn.

(3) Filosoferen (werkwoord): proberen erover na te denken en te begrijpen, argumenten te vinden, denken over de implicaties. Dit wordt in de klas gedaan aan de hand van filosofie in betekenis 1 en filosofie in betekenis 2. Leerlingen onderzoeken niet alleen hun eigen opvattingen, maar ook die van de filosofen, en doen dat met een oog op het ontwikkelen van een eigen doordacht wereldbeeld, mensbeeld, levensfilosofie en maatschappijvisie.

In het filosofieonderwijs is de filosofie van Kant overheersend. In de inleiding van het Spinoza-nummer wordt beschreven hoe dat gekomen is en hoe dat anders zou kunnen. Kant is beroemd geworden vanwege zijn poging het domein van het menselijk denken/kenvermogen af te bakenen. De basis-filosofische vragen die de metafysica behelst, leveren in de ogen van

Kant geen bevredigende antwoorden. Kant beperkt zich tot de vragen: "wat kan ik weten?" (kennistheorie), "wat moet ik doen?"(ethiek) en "wat mag ik hopen?"(godsdiensfilosofie). In het middelbaar onderwijs zijn hieruit de deelgebieden ethiek, antropologie en kennistheorie voortgekomen. Maar godsdiensfilosofie wordt niet gegeven. Bij elk van deze deelgebieden wordt in deze speciale uitgave van de Spinoza! aandacht besteed (inclusief aan de godsdiensfilosofie en de metafysica die in het standaardprogramma op de middelbare school niet behandeld worden).Het gaat daarbij dus steeds om de vraag: hoe denkt Spinoza over de mens, wetenschap, politiek en religie?

Filosofie op de middelbare school werkt met wisselende examenonderwerpen. Zo ging het eerder bijvoorbeeld bij vwo over 'rede en religie', 'de vrije wil' en 'het goede leven en de vrije markt' en bij havo over 'mens en machine', mondiale rechtvaardigheid' en 'identiteit'. De huidige examenonderwerpen zijn voor havo: 'democratie. En bij vwo is het examenonderwerp 'de mens in relatie tot techniek'. Een van de vragen die hieron naar voren komt, is: 'gebruiken wij technologie of gebruikt de technologie ons'? Worden we van technologie beter of niet? O.a. gaat het dan ook wel over de snelle ontwikkelingen rondom AI. En hier is een aardig bruggetje te maken richting Spinoza, want er is nu een Spinoza-app waarin met behulp van AI getracht is om het denken van Spinoza weer tot leven te wekken. We kunnen de kunstmatig intelligente Spinoza van alles vragen. En zo heb ik hem een vraag gesteld die leerlingen soms aan mij vragen, en dat is: Word je van nadenken depressief? Antwoord: uitgebreide verhandeling die in principe niet verkeerd is. Ander antwoord: van piekeren word je depressief, van nadenken niet.

Yoram vraagt aan de aanwezigen om hem te helpen. Wat moet hij zijn leerlingen antwoorden die denken dat je depressief wordt van nadenken. Waarom moet je eigenlijk nadenken? Antwoord dat gegeven wordt vanuit het publiek: Omdat anders anderen gaan bepalen wat je moet doen. Dat is nu al op veel plaatsen te zien: social media, AI etc bepalen hoe wij denken en wat we willen. De filosofie is een eerste stap om zelf te leren nadenken over hoe we beïnvloed worden, doordat het gaat over de vraag: waar komen ideeën vandaan. Omdat leerlingen in de filosofie gedwongen worden om goed naar elkaar te luisteren en elkaars standpunten en argumenten te begrijpen en te doordenken, is de filosofie eigenlijk een laboratorium waarin de samenleving van morgen wordt vormgegeven. Kennis van Spinoza zou daarbij een bijzonder hulpmiddel zijn. Dat wordt gelukkig ook wel gezien door de filosofieleraars die doorgaans enthousiast gereageerd hebben op dit nummer. Een flink aantal besteedde al bijzondere aandacht aan Spinoza in de lessen, maar er waren dankzij dit nummer ook nog collega's bijgekomen die dit nu wilden gaan doen.

Henri Krop gaat verder met de vraag "Waarom Spinoza?"

Henri Krop heeft vele jaren lesgegeven aan de Erasmus Universiteit, de laatste jaren als bijzonder hoogleraar Spinoza studies.

Het juni 2024 nummer van het blad Spinoza! bevat een bepaalde polemiek tussen Spinoza en Kant, die een ontwikkeling in de filosofie markeert die minder gelukkig lijkt als het gaat om filosofieonderwijs. Centrale metafysische vragen komen bij Kant niet aan bod. Dat heeft te maken met Kant's dualisme: de werkelijkheid wordt bestudeerd door de wetenschappen (kennis van de fenomenen), de mens wordt bestudeerd om kennis te krijgen van de werkelijkheid als zodanig.

De centrale vraag in de filosofie was volgens Kant dus niet langer: Wat is de werkelijkheid?, maar: Wat maakt in onze geest kennis mogelijk? Dit heeft in de negentiende eeuw geleid tot subjectivisme, bijvoorbeeld doordat men in verschillende culturen anders zou denken doordat de geest anders zou werken. De mens bepaalt ook de norm van het leven. Volgens Kant is de menselijke rede hier essentieel, want deze staat daarbij los van de natuur. De menselijke rede maakt van de mens een sociaal en universeel wezen, want hij van nature niet is. Dit uitgangspunt van Kant heeft in de filosofie geleid tot relativisme waarin het stellen van vragen centraal staat. Bij Spinoza gaat het juist om de antwoorden. In de Ethica geeft Spinoza antwoorden op vragen als: wat is de werkelijkheid, wat is God, hoe moet ik leven, hoe moet ik omgaan met passies, vooroordelen.

Een andere vraag, "wat mag ik hopen", wordt volgens Kant behandeld in de godsdienstfilosofie. Het is wel opgenomen in het huidige lesprogramma filosofie.

Spinoza ziet de mens als onderdeel van de wereld en stelt dat de mens daarom moet voldoen aan de natuurwetten. Als filosoof moet je je daarom ook baseren op de wetenschap. Hoe je moet leven, de levensleer, moet gebaseerd zijn op een wereldleer. De wereldleer bepaalt de plaats van de mens in de natuur en de manier waarop de mens kennis krijgt van de natuur. In de levensleer wordt ingegaan op de leer van goed en kwaad, de politiek en de religie.

In de lijn van Descartes naar Kant staat het "ik" centraal (cogito ergo sum). Volgens Spinoza ontwikkelt de mens zijn denken in een lange lijn die ver in de geschiedenis teruggaat. Hierdoor zijn alle mensen verbonden. Wij zijn daardoor verbonden in een traditie. Daarom is de geschiedenis van de filosofie ook zo belangrijk.

Waarom Spinoza? Antwoord: Voor de keuze van zijn wereldleer en levensleer. In tegenstelling tot Spinoza is voor ons de wereldleer en levensleer gebaseerd op een keuze en niet op de wetenschap. De reden is de volgende:

De klassieke filosofie ging uit van een alomvattende (encyclopedische) wetenschappelijke kennis van de natuur en van de werkelijkheid (gedachte één). Op grond van de kennis van de wereld kunnen we de wetten van ons leven afleiden (gedachte twee). Vergelijk Epicurus: de tuin waar de ethiek de vruchten zijn, de natuurkunde de planten en de logica de omheining. Pythagoras geeft uitleg van het woord wijsbegeerte aan de hand van de Olympische spelen: er zijn deelnemers, toeschouwers en media die aan de Spelen verdienen. Het doel van het leven vloeit voort uit de kenwijze van de wereld. De filosofie is een zaak van enkelingen. Er zijn maar weinigen die de weg van de filosofen kan gaan (zie o.a. Spinoza in Ethica). Volgens Aristoteles en Plato komen allen die zich met wetenschap en filosofie kunnen bezighouden tot één filosofie (Spinoza: niet **mijn** filosofie maar **de** filosofie, net zoals er geen mijn wiskunde of mijn natuurkunde is).

Het idee dat universele kennis en wetenschap voor een individu en voor de mensheid als geheel mogelijk is, wordt geleidelijk verlaten. Leibniz was mogelijk als laatste competent in alle wetenschappen. Je draagt tegenwoordig alleen nog bij aan de wetenschap als je sterk gespecialiseerd bent. De wetenschappen raken hierdoor steeds meer met elkaar in conflict. In de huidige tijd is er een explosie van opleidingen. Zelfs binnen één vakgebied kun je geen overzicht meer hebben op de gehele ontwikkeling van dat vakgebied. De wetenschap wordt een verbrokkeld geheel (ontkent gedachte een van de klassieke filosofie) en maakt verder de mens niet beter (verwerpt gedachte twee), is alleen nog een technisch instrumentarium. Wetenschap zegt niets meer over goed en kwaad, over het doel van het leven of over politieke doelen (onttovering). Politici konden geen filosoof of wetenschapper meer zijn (ideaal van Plato), maar alleen een persoon met een zeker charisma (overtuiging op basis van uitstraling, niet op basis van rationele argumenten). Er ontstaat een dualisme tussen wetenschap en ons leven. Zo konden ook confessionele scholen ontstaan waar naast wetenschap ook vorming en levensleer aandacht kreeg op basis van inzichten van geïnspireerde docenten. Elk denken wordt in laatste instantie subjectief. Zingeving wordt een irrationeel uitgangspunt. Dit alles is een gevolg van de wetenschapsfilosofie van Kant.

Yoram: scholieren hebben geen idee over goed leven etc. behalve wat door de media, de commercie wordt aangeboden. Op de vraag "wat is een goed leven" komt het antwoord "dat is voor iedereen verschillend". Dat is een discussiestopper, verzoekend relativisme. Hoe kunnen we hieruit komen? Informatie die aangeboden wordt is zeer verbrokkeld. De vraag is hoe je hieruit tot kennis kunt komen.

Henri: Het antwoord kunnen we vinden in een wereldbeschouwing. De manieren om een wereldbeeld vorm te geven zijn modellen. Eén daarvan is het model van Spinoza.

Definitie van een wereldbeschouwing: een door ons met behulp van het verstand en de verbeelding geschapen ontwerp dat de wereld voor ons eigen maakt en de dingen betekenis geeft, dat wil zeggen de samenhang en hun waarde duidelijk maakt. Dit betekent dat onze

wereldbeschouwing deels niet rationeel te verantwoorden is, omdat zij uit traditie en onze levensgeschiedenis voortkomt, maar tegelijk ook 'objectief' en 'rationeel' is, en zo een collectief element kent.

Een wereldbeschouwing breekt dus met het objectivisme van de klassieke filosofie, het bevat niet-rationele elementen. Het maken van een keuze speelt steeds een rol, ook bij voorbeeld de keuze om voor spinozisme te kiezen. Tegelijkertijd staat het denken over de wereld altijd binnen een traditie en maakt gebruik van een instrumentarium dat voorgegeven is. Op die manier neemt het afstand van het latere subjectivisme, want de keuze vindt plaats binnen een veld van objectief gegeven mogelijkheden.

Er ontstaan aan het einde van de Verlichting (einde 18e eeuw) twee hoofdtypen van wereldbeschouwing:

1. Spinozisme (naturalisme), gekenmerkt door monisme (alles hangt samen, de wereld is één geheel, ook wel holisme), determinisme en non-humanisme (natuur is uitgangspunt);
2. Idealisme (Kant of monotheïsme), gekenmerkt door dualisme (Descartes kent twee substanties: alleen denken en uitgebreidheid). Kant kent naast de werkelijkheid om ons heen het menselijk denken, de rationaliteit die het idee van God kan scheppen, het postulaat van de onsterfelijke ziel en de categorische imperatief: één fundamentele morele grondregel die we niet kunnen afleiden uit de natuur maar alleen zelf kunnen bedenken, als gevolg hiervan de vrije wil: de mens heeft een eigen causaliteit, met andere wetten en regels dan die van de natuur (in tegenstelling tot Spinoza bij wie alle wetten natuurwetten zijn), de mens kan over zijn eigen handelen nadenken. Daarnaast bestaat humanisme (menselijke waarden, menselijk denken) naast theïsme (goddelijke geboden).

Kant bracht in zijn tijd veel enthousiasme teweeg. Een bekende volgeling is o.a. Fichte (1797-1879) die er o.a. voor zorgde dat een manuscript van Kant werd uitgegeven. Kant's filosofie is duidelijk tegengesteld aan die van Spinoza. Enkele jaren eerder was er in Duitsland juist een Spinoza-renaissance ontstaan, die gemarkeerd werd door een uitspraak van de Duitse toneelschrijver en dichter Lessing (1729-1781) die zei dat we in ons denken over de wereld geen andere mogelijkheid hebben dan het denken van Spinoza, want de begrippen van de orthodoxie, waarin God als een persoon voorgesteld wordt, zijn volgens hem verouderd. Tussen 1785 en 1790 zijn er ca 300 geschriften ter ondersteuning van Spinoza geschreven (volgens Jonathan Israël, historicus, *Spinoza: Life and Legacy*, 2023). Deze stromingen, spinozisme en idealisme, die een duidelijke mate van rivaliteit hebben, blijven tot in de huidige tijd naast elkaar bestaan. Voor WOII komt het spinozisme meer op de voorgrond, maar daarna is er in het existentialisme weer een terugkeer naar Kant.

Een wereldleer bestaat uit drie elementen:

- visie op de werkelijkheid (metafysica) (Spinoza E1)
- hoe kennis van die werkelijkheid mogelijk is (Spinoza E2)
- de mens en zijn positie in de werkelijkheid (Spinoza E3)

Henri gaat nu eerst in op de metafysica van Spinoza, die zelf het woord *metafysica* overigens niet gebruikt. Dat betekent niet dat we dan maar niet over God moet spreken. Ook Aristoteles spreekt niet over metafysica. Bij beide is sprake van een eerste filosofie waarin wordt gesproken over de principes van de werkelijkheid en vervolgens een uitwerking van hoe deze beginselen tot uiting komen in ons leven.

In Ethica I, De Deo, worden enkele stellingen (definities) over de metafysica van Spinoza gegeven. Over monisme (een substantie):

Stelling III. Onder een substantie (zelfstandigheid) versta ik iets, dat in zich is, en door zich gevat wordt: dat is, een zaak waarvan het begrip niet het begrip van een ander ding, op grond waarvan het gevormd moet worden, nodig heeft.

Stelling V. Onder modus, wijze versta ik de aandoeningen van de substantie, of iets wat in iets anders is en daardoor ook begrepen wordt.

Stelling IV gaat over het attribuut en is hier niet opgenomen omdat het geen onderdeel van de werkelijkheid uitmaakt. Het is de manier waarop het verstand de substantie kent.

Alles wat wij doen en laten kunnen wij begrijpen op basis van onze rationaliteit. Op basis hiervan kunnen wij ook communiceren. De uitgebreidheid van een substantie kunnen we begrijpen door de analyse van het attribuut *beweging* en de wetten van de beweging. We hebben niets anders nodig om de uitgebreidheid te begrijpen. Voor ons denken hebben we niets anders nodig dan de analyse van het attribuut *denken*. De attributen *uitgebreidheid* en *denken* stellen ons in staat alles wat er in de substantie gebeurt te begrijpen. Wetenschap is daarom essentieel om grip te krijgen op de hele werkelijkheid. Door de begrippen die we vormen in de werkelijkheid kunnen wij daarin onze weg vinden. Dat kan omdat ons denken een onderdeel is van het attribuut *denken*. De attributen *uitgebreidheid* en *denken* zijn de twee toegangswegen waarlangs wij de werkelijkheid kunnen ontdekken.

Stelling 3: wanneer zaken niets met elkaar gemeen hebben kan het ene niet de oorzaak van het andere zijn.

... dus ook niet uit elkaar verklaard worden. Ze kunnen dus ook niet van elkaar verschillen qua substantie.

De zijnsorde (hoe de modi van de substantie afhangen) correspondeert met de causale en logische orde.

Conclusie stelling: alles wat is, is in God en niets kan zonder God bestaan of worden gedacht.

Als we naar de werkelijkheid kijken lijkt alles verbrokkeld, er lijkt weinig samenhang te zijn. Als we erover nadenken kunnen we de samenhang ontdekken en zien dat het een de oorzaak van het ander is. We beseffen de samenhang door ons denken.

Yoram: de vraag die blijft, is: waarom is Spinoza van belang voor het vormen van een wereldbeeld? Het beeld begint voor leerlingen met de dualistische opvatting van Descartes. Ik ben een geest in een lichaam, op afstand van de wereld. Maar hoe weet ik of de wereld bestaat, of de ander mij begrijpt, want ik ken eigenlijk alleen mijzelf. Zo zitten leerlingen (nog versterkt door hun smartphone) in hun eigen belevingswereld. Met behulp van de denkwereld van Spinoza kun je wellicht toch laten zien dat dit wereldbeeld niet klopt. Het is misschien mogelijk om op een rationele grond een voorkeur te hebben voor het wereldbeeld van Spinoza boven het dualisme van Descartes, omdat het een prettiger wereldbeeld is waarin je niet opgesloten bent en meer in contact bent met de wereld om je heen. Alleen die vrije wil: veel leerlingen kunnen hier niets mee. Bedenk wel dat Spinoza de vrije wil ontkent maar vrijheid erkent. In zijn boek gebruikt Yoram Spinoza's Ethica om vanuit de passies van de verslaving tot vrijheid te komen, waarbij we ons laten bepalen door de dingen van buitenaf. Het wereldbeeld van Spinoza kan je helpen het welzijn te verhogen niet alleen van het individu maar ook van de gemeenschap. Spinoza erkent dat er een mogelijkheid is om ons te bevrijden van onze passies. Dat is inzicht in onszelf, inzicht in wat goed is voor de mens. Door de blijheid die dat met zich meebrengt stelt het ons in staat onze "kwade" passies zoals angst, droefheid te overwinnen. Dat is een mooi verhaal dat goed is voor de leerlingen en ook goed is om uit te dragen voor iedereen. Tenslotte: we weten dat we denken, ook Spinoza weet dat. Alleen zijn de gedachten vaak niet nieuw. Het gaat vaak over een strijd van meningen terwijl het goed zou zijn die meningen te onderzoeken om te ontdekken hoe we een goed leven kunnen leiden. Filosofie kan helpen onze "denkverslavingen" te overwinnen. Met name Spinoza's filosofie kan een alternatief bieden voor een wereldbeeld dat dominant is en helpen je daarvan te bevrijden.

Na de presentaties van Henri en Yoram zijn er een aantal vragen en wat losse conclusies naar aanleiding van opmerkingen uit de zaal.

V: dat kan misschien voor leerlingen van HAVO/VWO maar wat doe je voor VMBOers?

A: *Yoram*: wij willen filosofie geven voor alle leerlingen; dat kan door in de geest van Spinoza te spreken zonder over de terminologie te praten. Dat kan op elk niveau. Belangrijkste is om

te ontdekken dat je niet op jezelf bent maar in contact staat met de wereld om je heen. Spinoza's inzichten kunnen op alle niveaus begrepen worden. *Henri*: Spinoza zegt zelf dat zijn filosofie niet ingewikkelder is dan de meetkunde van Euclides. Dat zal misschien niet voor iedereen een geruststelling zijn. Veel van Spinoza's begrippen zijn zeker voor iedereen herkenbaar.

In de huidige maatschappij, ook in het onderwijs, is de filosofie van Kant dominant. Propageren van Spinoza's filosofie kan helpen om tot het inzicht te komen dat het ook anders kan.

Wat pleit voor het ontbreken van vrije wil is het feit dat het gedrag van mensen vaak voorspelbaar is. Dat betekent dat er oorzaken bestaan voor wat wij doen en ook kunnen we op basis van die kennis ons gedrag veranderen.

Meest elementaire emotie is verlangen: we willen blijven bestaan. Het is een van de basisemoties. Spinoza zegt dat alleen emoties andere emoties kunnen controleren. De rede kan dat niet (zoals bij Plato). Wetten maken daar ook gebruik van: overtreden van een wet heeft een boete/straf tot gevolg.

Emoties vormen de basis voor het gelijkheidsbeginsel van Spinoza. Daarom is emotietheorie van Spinoza misschien nog origineler dan zijn monisme.

Over Taoïsme: ook daar vindt men al kenmerken van Spinoza's filosofie (*avant la lettre*). Spinoza kan een brug slaan naar andere culturen en religies.

Voor een goed begrip van Spinoza is het belangrijk om te zien dat, als een van de consequenties van het monisme, de mens niet het centrum van alles is.

Een grote vraag waar we voor staan, is de ecologische crisis. Deze wordt door politici veelal niet vanuit een filosofisch standpunt begrepen. De inzichten van Spinoza kunnen hierbij van politieke waarde zijn.

Concluderend: belangrijke antwoorden op de vraag *Waarom Spinoza?*

1. Spinoza kan ons helpen in de ecologische crisis waarvoor wij ons geplaagd zien door de mens als onderdeel van de natuur te zien en niet als haar meester;
2. Spinoza's filosofie sluit aan bij het denken van andere culturen in onze multiculturele samenleving en kan daardoor ook een brug slaan naar andere culturen en religies en naar atheïsten;
3. Spinoza's filosofie kan leerlingen helpen zich te bevrijden uit de gevangenis van hun eigen afgesloten geest en hen overtuigen dat zij verbonden zijn met anderen in de wereld om hen heen.